

מסכת משפחה – משניות מסדר נשים לימוד משנה כמבוא לחינוך ערכי-אמוני

יהודה שורץ

פתיחה

הוראת משנה תופסת מקום בתכנית לימודי הקודש בחינוך הדתי. אף שהוראת משנה לבנות בחינוך הדתי שנויה במחלוקת, ברוב בתי הספר גם הבנות לומדות משנה. המבקש לעמוד על הדעות השונות בנדון מוזמן לעיין במקורות המצוינים בהערות השוליים.¹ הדברים שלהלן מיועדים לאלה שמייחסים חשיבות ללימוד המשנה הן לבנים והן לבנות. במאמר זה אנו מציעים להקנות את הבסיס לחינוך ערכי-אמוני באמצעות עיון במקורות מן המשנה.²

פרק א: משנה וחינוך לערכי יהדות

חינוך ערכי אמוני אמור להיות משולב הן בשיעורי תנ"ך, הן בשיעורי תושבע"פ והן בשיעורי מחשבת ישראל. להקניית ערכים ואמונה דתית מקום נכבד במטרות ההוראה של מקצועות הקודש בחינוך הדתי בכלל, ובמחשבת ישראל בפרט. תפקיד החינוך הערכי-האמוני הוא לחזק את הכרתם הדתית של התלמידים, כמו גם להקנות להם כלים להתמודדות עם מקורות ההגות היהודית המכילים פרקי ערכים חשובים. בתכנית הלימודים במחשבת ישראל לחינוך הדתי נכתב: "המטרה המרכזית שהתוכנית מציבה למורי החמ"ד היא עיצוב בוגר בעל השקפת עולם תורנית איתנה... המטרות מפורטות בתוכנית לפי התחומים: אמונה ורגש, הכרה, מיומנויות".³ התכנית מפרטת את המרכיבים של ביסוס אמונה דתית, של הקניית תכנים ושל עיצוב מיומנויות למידה. דומה שיש נימוקים אחדים שבגללם כדאי לכלול מקורות מן המשנה כחלק מחומר הלימודים בחינוך ערכי-אמוני, ולא להסתפק בחומר מהגות ימי הביניים ואילך. מקורות מתאימים מן המשנה

1 א' אלינסון, האישה והמצוות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 143 ואילך; צ' קליינמן, "הוראת תורה שבעל פה ומחשבת ישראל לבנות", שמעתין, 64 (תשמ"א), עמ' 23; י' אייזנברג, חמישים שנות לבטים: על תהליכים ומגמות בתוכניות הלימודים בתורה שבעל פה, ירושלים תשמ"ח; א' אלבה, "הוראת משנה לבנות בבית הספר היסודי", שמעתין, 172-173 (אלול תשס"ח), עמ' 220.

2 להבהרת התועלת המיוחדת בלימוד מקורות מן המשנה כבסיס ללימוד תושבע"פ או כמבוא ללימוד מחשבת ישראל עיין י' שורץ, "מקורות ממחשבת חז"ל כפרקי מבוא בהוראת מחשבת ישראל", שמעתין, 92 (תשמ"ח), עמ' 69; הנ"ל, "מחשבת חז"ל כמבוא לתוכנית הלימודים במחשבת ישראל בבית הספר הממלכתי", סוגיות בחינוך 3, בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 130.

3 תכנית הלימודים במחשבת ישראל לחט"ב ממ"ד, משרד החינוך, ירושלים תשס"ב, במבוא (התכנית נגישה באתר "דעת" במרשתת).

עשויים לשמש פתיחה ללימוד עיוני ושיטתי שיכניס את התלמידים להיכל המחשבה היהודית בדרך הדרגתית, יעילה ומעניינת. מדובר במקורות קצרים ונוחים להבנה, יותר ממקורות ארוכים ומורכבים כמו בספרות ימי הביניים. מקורות מן המשנה יכולים לשמש כפתיחה לדיון בשאלות מרכזיות בערכי היהדות, שאלות הנידונות בספרות המאוחרת בהרחבה. המקורות מן המשנה ערוכים ובנויים מבחינה מתודית להתמודדות נוחה יותר של התלמידים. הכוונה היא ללקט משניות שתשמשנה כמקור מכונן וכבסיס לחשיבה ראשונית על ערכים יהודיים. אין המטרה בהצעה זאת ללמד משנה כסדר, או להתמודד עם קשיי לימוד המשנה כדיסציפלינה עצמאית. זאת יש לעשות במסגרת שיעור משנה, ואין כאן המקום להרחיב בכך.

כבר לפני חמישים שנה הציעה דבורה זבורובסקי ללמד משנה בגישה רעיונית-מחשבתית.⁴ היא ביקשה להכיר בעובדה שללימוד משנה ערך עצמי, ולא רק ערך של פרוזדור המוביל לטרקלין התלמוד. ערך עצמי זה עיקרו הוא: "להחדיר את האמונה ויראת שמים ללכבות, להקנות השקפת עולם דתית מבוססת בצורה ברורה ביותר. מוסר, דרך ארץ, מידות, נקנה על ידי עיון במקורות של מחשבת ישראל... מסכת 'אבות' היא כאספקלריה המאירה לרוח המשנה והתנאים הנשקפים מתוכה בכל זהרה... נראה לי שרק באמצעות חומר מסוג זה (כמו מסכת 'אבות'), ריכוז דברי חכמים ומעשיהם דברי הגות ומחשבה, ניתן להגיע לשילוב הדוק של המדרש והמעשה... עלינו לבקש את החומר המשרת באופן ישיר את המטרה – עיצוב דמותן הרוחנית של בנות ישראל".⁵ לדעת זבורובסקי ניתן לפתח באמצעות המשנה השקפת עולם שלמה, וניתן לעצב באמצעות תכניה את דמות התלמידים. היא מזכירה את מסכת אבות במפורש אבל מתכוונת גם למשניות רבות ברחבי שישה סדרי משנה הדומות למשניות אבות בתוכנן הרעיוני והמוסרי.

המשניות המוצעות במאמר זה אמורות לממש את החזון של דבורה זבורובסקי לעצב את דמותם הרוחנית של תלמידי ישראל. המשניות במסכת משפחה מתייחסות לתפקידי האישה ומעמדה וליחסי הגומלין עם בני משפחתה, כמו גם לחובות האיש, תפקידיו ואחריותו במשפחה.

פרק ב: מסכת משפחה

הבסיס למאמר זה הוא לקט של כתשעים משניות מתוך סדר נשים שהמשותף להן הוא התוכן הרעיוני-המחשבותי.⁶ במושג "תוכן רעיוני-מחשבותי" כוונתנו למשניות שאינן עוסקות בהנחיות הלכתיות מובהקות אלא בערכים, בהיבטים מוסריים, בטעמי מצוות ובמחשבת ההלכה. בחירת

4 על המושג "גישה בהוראה", על החשיבות של זיהוי הגישות, על הדרך לעשות זאת ועל הכרת שיקולי הדעת הכרוכים בשימוש בגישות עיין י' שורץ, הוראת תורה שבעל פה – הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריה של תוכניות הלימודים והספרות הדידקטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב. העבודה נמצאת לעיון במרשתת בטקסט מלא באתר "דעת" במדור "תורה שבעל פה"; הנ"ל, "גישות בהוראת ההלכה", שמעתין, 182 (תשע"ב), עמ' 85; הנ"ל, "גישות בהוראת תנ"ך", טרם פורסם.

5 ד' זבורובסקי, "לימוד המשנה בבית הספר לבנות", בשדה חמ"ד, ח (תשכ"א), עמ' 399. ראה מחברים נוספים שכתבו ברוח דבריה של זבורובסקי, להלן הערה 11.

6 להלן רשימת תשעים המשניות שבלקט: יבמות, פ"א ד; פ"ב ט; י; פ"ד ה; פ"ז ז; פ"ח א, ב, ז; פ"ט ז, ג, ה; ו; כתובות, פ"א ח, ט; פ"ב ט; פ"ד ו; פ"ה ד; פ"ז ב, ג, ד; פי"ג י, יא; נדרים, פ"ג א, ב, ג; פ"ד ב, ג, ז; פ"ט א, ט; נזיר, פ"ג ה; פ"ט ה; סוטה, פ"א א, ב, ד, ה, ז, ח, ט; פ"ג ג, ה; פ"ה א, ד, ה; פ"ז א-ח; פ"ח א-ז; פ"ט א, ד, ה, ו, ט-טז; גיטין, פ"ג ד; פ"ד א, ב, ג, ו; פ"ה ז, ח, ט; פ"ו ו; פ"ט ג; י; קידושין, פ"א א-ו, ז, ט, י; פ"ד יג.

המשניות בלקט היא סובייקטיבית, וניתן להרהר על הכללתה של משנה זאת או אחרת בלקט, אבל המגמה הכללית היא הצגת משניות העוסקות במחשבה וברעיון ולא במעשה המצוות, או משניות הלכתיות שההיבטים הערכיים בולטים בהן במיוחד. במאמר זה אנו מביאים חלק מתוך תשעים המשניות הנ"ל כשהן מסודרות לפי נושאים הקשורים לחיים במשפחה, כמו בני זוג מעדות שונות, עגונה, חובת הקמת משפחה ודאגה לילדים, אמן בין בני זוג, מהות קניין הקידושין ועוד. יש לציין שבדרך המוצעת במאמר זה אין רציפות בלימוד פרקי המשנה, אלא מדובר בעיון סלקטיבי, ולעתים אף בחלק ממשנה ולא במשנה שלמה. הדבר נראה מוצדק לאור מגמת התכנית להציג את מסכת המשפחה מנקודת מבט רעיונית, תוך הדגשה שאין מדובר בלימוד מסכתות סדר נשים כסדר. להוצאת המשניות מהקשרן יש מחיר מסוים בהפרת הרצף המקורי שבו נכתבה המשנה, אבל יש לכך יתרון בהתייחסות למקורות ממוקדים שאינם מחייבים לראות את כל ההקשר ההלכתי המורכב. במידת הצורך יש לתת את הרקע אם הוא נחוץ להבנת פשוטה של משנה. הנושאים שבהצעתנו יכולים להיות נידונים בשיעורי תורה שבעל פה, בשיעורי מחשבת ישראל, בלימוד היחידה של אישות ומשפחה או בשיעורי חינוך והעשרה. בפרקי אבות ילמדו התלמידים מוסר ומידות טובות, ובמשניות מסדר נשים הם ילמדו על תפקידם ושליחותם כבני זוג במשפחה.⁷

המשניות המוצעות במאמר זה מוצגות בתבנית ספרותית על פי המתכונת של שירת המשנה.⁸ בשולי כל משנה רשמנו נקודות להדגשה תוך ציון הנושא הכללי, מבלי לרדת לעומקם של דברים.⁹ במשניות אחדות הסברנו גם את התבנית הספרותית המוצעת ואת ההיבטים הפיזיים שבמשנה. המורה מוזמן לגלות את ההיבטים הספרותיים בכל משנה ומשנה ולהתייחס אליהם על פי שיקול דעתו. על הלומדים להחזיק פירוש למשנה (רצוי קהתי אבל אפשר גם ברטנורא, או פירוש המשניות לרמב"ם). העיון בפירוש נחוץ להבנה בסיסית של המשנה במקומות שהתוכן אינו ברור, ולצורך העשרה והרחבה. לא התייחסנו בהדגשות שלנו בשולי המשניות לשאלות מחקריות, למקבילות או לשאלות לשוניות ופרשניות. לא התייחסנו גם לסוגיות של עריכה או רקע היסטורי ורלאלי. בחלק מן המשניות הפנינו את הקורא בהערות השוליים למקורות רלוונטיים מן המחקר. הדגש בהצעתנו הוא הדגש הפדגוגי, הערכי והאמוני. המבקש להעמיק יותר בשאלות פרשניות ומחקריות מוזמן לפנות לחומר המסומן בהערות השוליים. המוקד הרעיוני-המחשבתי מוסבר בשולי כל משנה, והדברים מדברים בעד עצמם. על המורה להשלים את הכנתה של כל משנה להוראה, תוך התייחסות לתבנית הספרותית, ניסוח שאלות מתאימות וצירוף חומרים

7 עיין גם י' שורץ, "משניות רעיוניות בסדר נשים ודרך הוראתן", שנתון שאנן, יז (תשע"ב), עמ' 187.

8 על שירת המשנה עיין א' דורדק, משנה סדורה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 4 בהקדמה; א' היידו, מגדל הפורח באויר, ירושלים תשל"ט, במבוא; מ' קליין, "מה נאה משנה זו", עמודים – ביטאון הקיבוץ הדתי, 438 (סיוון תשמ"ב), עמ' 306; א' וולפיש, שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב; י' שורץ, "הוראת שירת המשנה", שמעתין, 100 (תש"ן), עמ' 264, וכמיוחד בהערות השוליים שם; הנ"ל, "יהי ביתך – שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה", שמעתין, 163 (תשס"ו), עמ' 102; הנ"ל, "ארכע מידות ביושבים לפני חכמים – על משנה פיוטית-פדגוגית במסכת אבות", שמעתין, 164 (תשס"ו).

9 ההערות מבוססות על פירושו של קהתי, תוך הרחבת ההיבטים הרעיוניים והפדגוגיים. במסגרת ההערות לא התייחסנו לפרשנים נוספים או להיבטים שהם מעבר להיבט הרעיוני-הערכי.

נוספים, עד גיבוש מערך שיעור שלם.

פרקי מסכת המשפחה:

1. עם מי להתחתן ועם מי לא להתחתן ובעיית האישה העגונה
2. מהות קניין הקידושין
3. חובת הקמת משפחה ולידת ילדים
4. חובות הדדיות של הורים וילדים, חיוב האישה במצוות ובחירת מקצוע
5. יחסים שבין האיש והאישה ואחריות הדדית
6. אמון בין בני הזוג
7. כפייה הדדית של בני הזוג על מקום מגורים
8. האישה במצבי חירום
9. התנהלות בלתי נורמטיבית של אישה לפני הנישואים
10. התנהלות בלתי נורמטיבית של אישה נשואה
11. פירוק הנישואים
12. יחסי שכנות.

פרק ג: על הגישה הרעיונית-ערכית ועל הגישה הספרותית-תבניתית

לפני הצגת המשניות שבמסכת משפחה, נציג את המטרות ואת האמצעים בחינוך לערכי היהדות באמצעות מקורות מן המשנה, על הדרך המוצעת במאמר שלפנינו.¹⁰

א. הגישה הרעיונית-ערכית - הוראת משנה כבסיס ללימוד אמונה ולהקניית ערכים¹¹

המשנה היא בעיקרה קובץ הלכתי, אולם במקומות רבים במשנה יש גם דברי הגות ומחשבה, אם במסכת שלמה כמו מסכת אבות, ואם במשניות הפזורות ברחבי הש"ס, בעיקר בסופי מסכתות. הגישה הרעיונית משתמשת במשנה כבסיס להכרת מחשבת חז"ל. מקורות מן המשנה משמשים כפתיחה לדיון בשאלות מרכזיות בערכי היהדות, שאלות הנידונות בספרות המחשבה המאוחרת בהרחבה. מגמה זאת רואה בלימוד מקורות מן המשנה בסיס להקניית יסודות אמונה וחינוך ליראת שמים, הכרת יסודות הצדק והמוסר, כמו גם הבהרת הזיקה שבין אדם למקום. חשוב להבהיר כי יש הבדל בין המגמה האינטלקטואלית-הרעיונית בלימוד ערכי יהדות לבין המגמה הדידקטית-החינוכית של הקניית יסודות אמונה ויראת שמים, אף שיש חפיפה מסוימת ביניהן. בעיון במשניות רעיוניות ניתן להשיג הישגים הן במישור האינטלקטואלי והן במישור החינוכי-

10 על הגישות בהוראה ראה לעיל הערה 4.

11 ראה פרסומים העולים בקנה אחד עם גישה זאת: י' יעקבסון, "שאלות לעיון במסכת אבות", בשדה חמ"ד, ג (כסלו תשי"ח), עמ' 35, והמשך ב"בשדה חמ"ד" בגיליונות ד, ז, ובשנת תשי"ט בגיליון ג; י' צבי, "איזהו עשיר – קוים לשיעור במס' אבות" פ"ד משנה א', בשדה חמ"ד, א (תשי"ח), עמ' 14; צ' קליינמן, "הוראת תורה שבעל פה ומחשבת ישראל לבנות" (לעיל, הערה 1); מ' טובין, "תכנית פדגוגית להוראת פרקי אבות", בשדה חמ"ד, ה-ו-ז (ניסן-אייר-סיוון תשמ"א), עמ' 245; ב' מצגר, "לבירור המשנה – הסתכל בשלושה דברים ואי אתה בא לידי עברה", שמעתין, 75-76 (תשמ"ד), עמ' 13; א' שלוסברג, "יהי ביתך בית ועד לחכמים – הכיצד?", שמעתין, 91 (תשמ"ה), עמ' 91; ע' סמואל, "חינוך לערכים באמצעות הוראת המשנה", דרך אפרתה, א (תשנ"א), עמ' 71.

אמוני.

תכונה ספרותית חשובה של מאמרי חכמים המשוקעים במשנה היא התמציתיות והקיצור. משפטי המשנה עשירים ברמיזות ואסוציאציות אשר הביאו להתפתחותה של ספרות ענפה בעקבותיהם. בקטעים הקצרים של המשנה, אשר לשונם אינה מורכבת מדי ותוכנם עשיר ברעיונות, יש מכשיר יעיל להשגת המטרה של עיון פילוסופי והכשרת התלמיד למחשבה מסודרת ושיטתית, בשאלות הגותיות וערכיות. הקיצור בלשונה של המשנה עלול לעתים להקשות על פיתוח דיון פילוסופי, שכן קשה לדעת מלשון המשנה מהו הרעיון הפילוסופי הטמון בה. אבל דווקא קושי זה יכול להוות אתגר פדגוגי. לימוד המשנה מהווה מבוא להגות היהודית, ומקל על התלמידים את הכניסה לעולם המחשבה והערכים היהודיים. לשונה של המשנה היא עברית ארץ-ישראלית, לשון הקרובה לשפת הדיבור המקובלת היום, והיא מובנת לתלמידים יותר מן הלשון של ההגות ימי-הביניים ואף מזו של הגות העת החדשה. דרך ההוראה המוצעת על פי גישה זאת היא דרך של עיון טקסטואלי ופיתוח דיון ערכי. בדרך כלל מדובר בהיגדים הזוקקים מחשבה על משמעותם המדויקת, במיוחד כאשר ניתן להציע כיווני פרשנות שונים. העיון בדברי החכמים, לדעת בעלי גישה זאת, מוביל לבירור ערכים דתיים וחברתיים, ולהתמודדות עם דילמות שונות. ההוראה כוללת הצגת טיעונים ונימוקים בעד ונגד עמדה של חכם זה או אחר, בירור השלכות של היגדים קדומים למציאות מודרנית ואקטואלית, וניתוח דברי חכם בניסיון לשרטט את עולמו הרוחני. גישה זאת מובילה גם לפיתוח מיומנות של חשיבה ממושמעת אצל התלמידים, והקניית הרגלים של הצגת טיעונים מנומקים תוך התייחסות לצדדים רציונליים ואמוציונליים כאחד.

ב. הגישה הספרותית-התבניתית כמסייעת בהוראת משנה¹²

האמנות הגלומה בניסוח המשניות והמאפיינים הספרותיים בסידורה של המשנה הפכו בשנים האחרונות לנושא המעסיק חוקרים ומחנכים.¹³ עמידה על תבניות ספרותיות ועל סגולות לשוניות במשנה עשויה להעמיק את העיון בטקסט, ואף להוסיף לו עניין וחיות. הגישה הספרותית באה להעמיד את התלמידים על הכרת הצורות והסגנונות המצויים בה, תוך ניסיון לברר את היחס שבין צורה לתוכן. גישה זאת מחדדת את רגישות התלמידים לדקויות שבשפה, למסתתר מאחורי הדימוי והמטפורה ולאופי הפיוטי של המשנה. משניות רבות ערוכות בצורה פיוטית והן מכילות מאפיינים כמו פזמון, קצב, חרוז וכו' – תכונות האופייניות לשירה ולא לפרוזה. הגישה הספרותית-תבניתית משמשת כלי פדגוגי משובח להוראה מושכלת של דברי חכמים במשנה.

כאמור לעיל המשניות מודפסות בתבנית שירית-פיוטית. תבנית זאת מבליטה את התקבולות ואת הקישוטים הספרותיים שבמשנה. התבנית גם מאפשרת לעמוד על נקודות ויכוח והדגשות של מנסחי המשנה תוך חיסכון במילים וכתובה תמציתית וקצרה. שאלה קבועה לעיון הלומדים בכל משנה תהיה מה פשר העיצוב המיוחד, ומדוע הודפסה המשנה בצורה זאת דווקא. בחלק

12 גישה זאת קשורה לשירת המשנה, עיין לעיל הערה 8, ועיין עוד הרב א' ליכטנשטיין, "וביד הנביאים אדמה – ניתוח ספרותי וכתבי הקודש", בתוך: הרב י' רייס (עורך), היא שיחתי – על דרך לימוד התנ"ך, ירושלים תשע"ג, במיוחד עמ' 76; מ' מיארה, עריכת המשנה התוספתא והתלמוד, ירושלים תשע"ד, במיוחד עמ' 233.

13 עיין לעיל הערה 8.

מהמשניות הסברנו את פשר ההדפסה בתבנית המוצעת, ובאחרות על הלומד לגלות זאת בעצמו. השילוב בין הגישה הרעיונית לבין הגישה הספרותית מביא לכך ששירת המשנה מתלכדת עם שירת האמונה ועם הרובד הרעיוני של התורה שבעל פה.

פרק ד: נושאים ממסכת משפחה - משניות מסדר נשים

1. עם מי להתחתן ועם מי לא להתחתן ובעיית האישה העגונה

יבמות פרק א משנה ד

מתירין את הצרות לאחין,	בית שמאי	
אוסרין.	ובית הלל	
פוסלין מן הכהונה,	בית שמאי	חלצו
ובית הלל מכשירין;		
מכשירין,	בית שמאי	נתייבמו
ובית הלל פוסלין.		
פוסלין ואלו מכשירין,	שאלו	אף על פי
אלו אוסרין ואלו מתירין		
מלישא נשים מבית הלל,	בית שמאי	לא נמנעו
מבית שמאי.	בית הלל	ולא
ואלו מטמאין,	מטהרין	וכל הטהרות והטומאות שהיו אלו
טהרות אלו על גב אלו.	עושין	לא נמנעו

אין צורך להסביר את הפרטים שבשש השורות הראשונות, אלא רק לציין שיש ויכוח בענייני נישואין ועריות ואף בשאלה אם הילד שייוולד מנישואין כאלה יהיה ממזר או לא. בשש השורות האחרונות יש התייחסות ליחסים בין אנשי בית הלל לאנשי בית שמאי. המשנה מתארת מצב של מתינות ביחסים שבין הקבוצות השונות, חוסר הקצנה בהתנהלות חיי המשפחה, מתינות בדיני טומאה וטהרה ואירוח הדדי, ואכילה אלו אצל אלו. (בגמרא, יבמות יד, ב, נאמר שהיו מודיעים אלו לאלו כדי שלא ייכשלו בדברים שמחמירים בהם. וחיבה ורעות היו נוהגים זה בזה, לקיים מה שנאמר "והאמת והשלום אהבו" [זכריה ח, ט].) משנה זאת יכולה לשמש פתיח לדיון בשאלת תרבות המחלוקת והחיים המשותפים של קבוצות שונות, תוך קיום ויכוח מכבד. המשנה מזמנת גם דיון על קשרי נישואין בין בני זוג מעדות שונות ומתרבויות שונות, ועל הצורך בהערכה הדדית ובהעדפת התאמה זוגית על פני התאמה שבין המשפחות שמהן בא כל אחד מבני הזוג. המונחים "מתינות" ו"חוסר הקצנה" שהזכרנו רומזים למתח הטמון בנישואין עם מי שנתפס כממזר או בחשיפת הכלים הטהורים לטומאה. מתח זה משתקף בדיונים בבבלי ובירושלמי, ואף הפסוק "והאמת והשלום אהבו" שהגמרא מביאה נבחר מפני שהוא משקף את מאמצי בית הלל ובית שמאי ליישב את השלום עם האמת.¹⁴

14 נושאים אלה נדונו בספרות הענפה סביב משנה זאת. לדוגמה עיין א"א אורבך, חז"ל אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו,

יבמות פרק ב משנה ט

המביא גט ממדינת הים, ואמר
 בפני נכתב ובפני נחתם
 לא יישא את אשתו.
 מת, הרגתיו, הרגנוהו
 לא יישא את אשתו.
 רבי יהודה אומר,
 הרגתיו,
 לא תינשא אשתו;
 הרגנוהו,
 תינשא אשתו.

הרקע למשנה זאת הוא מצב שאין בו תקשורת ואין זרימת מידע ממקומות מרוחקים. השליח המביא את הגט חשוד בכך שהוא עלול להטות את העובדות מתוך מחשבה עבריינית שמגמתה ליכות באישה אף שבעלה בחיים. לדעת רבי יהודה אדם שמעיד שהוא בעצמו הרג אדם אחר הוא רשע, וממילא פסול לעדות לגמרי. אבל אם הוא אומר "הרגנוהו" הוא יכול להיות כשר, כי הוא בעצמו לא הרג אלא היה רק נוכח במקום שבו נהרג הבעל, ולכן האישה יכולה להינשא על פי עדותו. כוונת חכמים היא מצד אחד לא לסבך את האישה בנישואין פסולים שעלולים להביא ללידת ממזר, אם בעלה עדיין בחיים, ומצד אחר להשתדל שלא להשאיר את האישה עגונה, אם יש אפשרות לקבל מידע על מות בעלה, ולאפשר לה לבנות משפחה חדשה. בכל מקרה נלמד ממשנה זאת שיש לשקול בצורה מפוקחת את האינטרס של האדם הבא להציע נישואין לאישה, ולוודא שאין הוא יוצר מצג שווא כדי להרוויח משהו. משנה זאת יכולה לשמש בסיס לדיון על האחריות הכרוכה בדאגה לאישה שבעלה נעלם (אם בגלל מצב חירום ואם בכוונה). המשנה יכולה גם לשמש בסיס לדיון על הזהירות שחכמים נוקטים כלפי אנשים בעלי מחשבות עברייניות. על האישה מוטלת החובה לברר היטב מי ומי המועמד המבקש להתחתן עמה, והאם אין לו כוונות שליליות. משנה זאת יכולה לשמש בסיס לדיון בערכים כמו אמת, יושר, אחריות ונאמנות. התבנית הספרותית מחלקת את המשנה להיגדים קצרים. מדובר בשפה פיוטית שיש בה חריזה וקצב. ניתן לזהות בצד שמאל את השורש נש"א ובצד ימין את השורש הר"ג. מדובר על תקבולת ניגודית. השורש נש"א מוביל ליצירת חיים חדשים ואילו השורש הר"ג מביא לאיבוד החיים.

יבמות פרק ב משנה י

1 החכם שאסר את האישה בנדר על בעלה,	הרי זה לא יישאנה;
2 מיאנה, או שחלצה בפניו	יישאנה, מפני שהוא בית דין.
3 וכולם שהיו להם נשים, ומתו	מותרות להינשא להם;
4 וכולם שנישאו לאחרים ונתאלמנו או נתגרשו	מותרות להינשא להם.
5 וכולם	מותרות לבניהם ולאחיהם.

משנה זאת היא המשך המשנה הקודמת, ובשתי השורות הראשונות יש התייחסות לחכם שאף הוא עלול להיות נגוע בנגיעה אישית, ולכן אם הוא היה מעורב בדיון ההלכתי שהביא לפירוד האישה מבעלה עדיף שהוא עצמו לא יתחתן אתה מפני החשד. בשורות 3–5 הכוונה במילה "כולם" גם לשליח שבמשנה הקודמת וגם לחכם. המשנה קובעת שאין לאסור נישואין במקום שהחשד למחשבה עבריינית אינו סביר, ורק נסיבות חיים טרגיות הביאו למצב. העולה משתי המשניות הוא שיש לנקוט במידת זהירות סבירה ולא לאפשר נישואין של אישה שיש חשש כי אינם כשרים. מאידך גיסא אין להכביד ואין להחמיר עם האישה האומללה ואין להשאיר אותה עגונה. כאמור, על האישה מוטלת האחריות לא לסבך את עצמה בקשרי נישואין עם אדם לא אמין. גם משנה זאת יכולה לשמש בסיס להתייחסות לערכי יושר, אמינות, חסד, דאגה לחלש וחתירה לכך שפיו ולבו של אדם יהיו שווים.

גם תבניתה הספרותית של משנה זאת מעניינת. צורת ההעתקה מבליטה את החריוה ואת החזרה המעשירה. מצד אחד: וכולם – וכולם – וכולם, כמכוון לאנשים (השליח או החכם), ומצד שני: מותרות – מותרות, מכון לנשים שמדובר בהן. הלומד מוזמן להפיק רעיונות יצירתיים מהמבנה הספרותי.

נדרים פרק ט משנה ט

קונם שאיני נושא לפלונית

כעורה, והרי היא נאה,

שחורה, והרי היא לבנה,

קצרה, והרי היא ארוכה

שהיא כעורה ונעשת נאה,

לא מפני

שחורה ונעשת לבנה,

קצרה ונעשת ארוכה,

אלא שהנדר טעות.

ומעשה באחד שנדר מבת אחותו הניה,

והכניסוה לבית רבי ישמעאל וייפוא.

אמר לו רבי ישמעאל, בני, מזו נדרת הניה,

אמר לו לאו;

והתירו רבי ישמעאל.

באותה שעה בכה רבי ישמעאל ואמר,

בנות ישראל נאות הן, אלא שהעניות מנוולתן.

משנתנו דנה בנדרים שגגות, דהיינו נדרים שנאמרו בטעות מתוך מידע לא מדויק או חלקי. הסיפור על אדם שנדר הנאה מבת אחותו כי לא רצה להתחתן אתה מעלה את ההזדמנות לדבר על מה שהיה מקובל בזמן חכמים שדוד מתחתן עם אחיינית שלו. אלו היו קשרי נישואין משובחים בעיני חכמים, והיה בהם חסד של אח עם אחותו. הסיפור על ר' ישמעאל הוא פתח לדיון חשוב על המקום של המראה החיצוני בשיקול הדעת בבחירת בן זוג. מדובר על סולם ערכים שיש להתייחס אליו בחינוך הדתי. אמנם לא מדובר על שאלות פילוסופיות הגותיות במובן האקדמי,

אלא בשאלות חינוכיות-ערכיות.¹⁵ התבנית הספרותית חושפת את הקיצור בלשונה של המשנה ואת הצורך למלא את החללים במילים משלימות, ממש כמו בשיר. למושג בשורה הראשונה: קונס שאיני נושא לפלונית (כי היא) כעורה, (ולבסוף התברר) והרי היא נאה. המשנה מתייחסת לשלושה פרמטרים: מראה הפנים של האישה, צבע העור שלה והגובה שלה. פרמטרים אלה ניתנים לזיהוי בזכות התבנית. הם גם אלה שיעמדו לדיון ערכי עם התלמידים בנוגע למשקל המראה החיצוני בבחירת בן זוג.

2. מהות קניין האישה בקידושין

קידושין פרק א משנה א

האישה	נקנית בשלוש דרכים,	וקונה את עצמה בשתי דרכים:
נקנית	בכסף,	ובשטר, ובביאה.
	בכסף	בית שמאי אומרין, בדינר ובשווה דינר;
		ובית הלל אומרין, בפרוטה ובשווה פרוטה.
		כמה היא פרוטה, אחד משמונה באיסר האיטלקי.
		וקונה את עצמה כגט, ובמיתת הבעל.
היבמה,	נקנית	בביאה; וקונה את עצמה בחליצה, ובמיתת היבם.
משנה ב	עבד עברי	נקנה בכסף, ובשטר...
משנה ג	עבד כנעני	נקנה בכסף, ובשטר, ובחזקה...
משנה ד	בהמה גסה,	נקנית במסירה;
		ובהמה דקה, בהגבהה...
משנה ה	נכסים שיש להן אחריות	נקנין בכסף, ובשטר, ובחזקה;
	ושאין להן אחריות,	אינן נקנין אלא במשיכה...
משנה ו	כל הנעשה דמים באחר	כיון שזכה זה, נתחייב זה בחליפיו...

שש המשניות שבתחילת מסכת קידושין עוסקות כדיני קניינים. רק המשנה הראשונה עוסקת בקניין האישה, בנישואין. אין צורך להיכנס לגופה של כל אחת מן המשניות, אלא רק להתבונן בהדרגתיות הקיימת בקניינים מן הסוף להתחלה, ממשנה ו למשנה א. במשנה ו עוסקים בקניין חליפין, במשנה ה עוסקים בקניין נכסים, במשנה ד בקניין בהמה, במשנה ג בקניין עבד כנעני, במשנה ב בקניין עבד עברי ובמשנה א בקניין האישה. (נתייחס בהקשר זה רק לקניין הכסף שהוא הקניין הרווח, והוא מתקיים תחת החופה כאשר האיש נותן לאישה טבעת ששווה יותר מפרוטה). השאלה החשובה העולה מהשוואת רשימת הקניינים המדורגת מן הסוף להתחלה היא מה מהות הקניין של האישה: מי המוכר, מי הקונה, ומה הוא הדבר הנמכר והנקנה והעובר מיד ליד מתחת לחופה? אם נתבונן במשנה ה נראה שקניין הנכסים בכסף מוביל לבעלות מלאה על הנכסים והקונה

¹⁵ להרחבה עיי' פרנקל, "האגדה שבמשנה", מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 665, ובמיוחד בעמ' 681, שם בהערת שוליים 114 פרנקל מסכם היבטים ספרותיים חשובים שבמשנה; ד' סבתו, "הלכה ואגדה במשנה, תפקידן של החתימות האגדיות במשנה", נטועים, יח (תשע"ג), עמ' 40, ושם בהערת שוליים 11 סבתו מתייחס לדבריו של פרנקל.

יכול לעשות בנכסים האלה מה שירצה. במשנה ד מדובר על קניין הבהמה. גם הבעלות על הבהמה לאחר הקניין מאפשרת לקונה לעשות בבהמה מה שירצה, כולל לשחוט ולאכול אותה. במשנה ג מדובר על קניין עבד כנעני. גם כאן הקונה יכול לדרוש מן העבד כל עבודה, אבל הוא מנוע מלהכות את העבד או חלילה להרוג אותו. במשנה ב מדובר על קניין עבד עברי שהוא קניין קצוב בזמן, והקונה אינו יכול לעשות בעבד מה שהוא רוצה, אלא הוא קנה את העבודה שלו לשנים מספר. כמוכן אין הוא יכול להכות אותו או להציק לו. מתברר שזכויות הבעלות הולכות ומצטמצמות מן הסוף להתחלה. מה הוא קניין האישה? מה הוא הדבר שנמכר, מי הוא המוכר, מי הוא הקונה? נראה שהאיש הוא הקונה והאישה היא המוכרת. היא מוכרת זכות שהייתה לה עד עכשיו – הזכות להתחתן עם מי שהיא רוצה. היא מוותרת על הזכות הזאת לטובת הבעל שהיא מתחתנת אתו. הבעל קונה את ההנאה שנגרמת לו בכך שהאישה מוותרת על הזכות שהייתה לה להתחתן עם כל אחד, והיא קושרת את עצמה אך ורק אליו. מדובר על קניין עדין ורגיש. אין מדובר על כך שהבעל קונה את מעשה ידיה של האישה, וגם לא את הזכות לחיות אתה חיי אישות. אלה הם פועל יוצא מההתקשרות של הנישואין.

קובץ המשניות שלפנינו מאפשר דיון חשוב שמבהיר מה בעצם קורה מתחת לחופה, מה הוא טיב הקניין של האישה ומה הוא המעשה של מסירת הטבעת שאחריו העדים אומרים "מקודשת מקודשת". ההשוואה לשאר הקניינים שבקבוצת המשניות שלנו מאפשרת לחדד את ההבנה של קניין האישה באופן בהיר ומדויק. אולי זאת הייתה כוונת רבי יהודה הנשיא בשיבוץ קובץ משניות זה בתחילת מסכת קידושין.¹⁶ העיצוב הספרותי של משנה א מאפשר לעמוד על ההקבלה בין האישה ליבמה ועל ההבדל ביניהן. כן יש בעיצוב זה כדי לחדד את חשיבות קניין האישה בכסף, נושא שיעמוד במרכז הדיון על המשניות שבפרק.

3. חובת הבאת צאצאים

יבמות פרק ו משנה ז

- 1 לא ייבטל אדם מפרייה ורבייה, אלא אם כן יש לו בנים.
- 2 בית שמאי אומרים, שני זכרים;
- 3 ובית הלל אומרים, זכר ונקבה,
- 4 שנאמר "זכר ונקבה, בראם" (בראשית ה, ב).
- 5 נשא אישה, ושהת עימו עשר שנים, ולא ילדה
- 6 אינו רשאי ליבטל.
- 7 גירשה מותרת להינשא לאחר;
- 8 ורשאי השני לשהות עימה עשר שנים.

16 דרכי הקניין של האישה נידונו בהרחבה הן בספרות התורנית והן בספרות המחקר. עיין לדוגמה א' וולפיש, "חקר עריכתו של פרק א' במשנת קידושין – מאין ולאן", נטועים, טו (תשס"ח), עמ' 43 ואילך; ש"ג רוזנברג (שג"ר), בתורתו יהגה – לימוד גמרא כבקשת אלוקים, אפרת תשס"ט, עמ' 237, ועיין גם בביקורת על דבריו של הרב שג"ר: א' וולפיש, "רוח הזמן ודרך הלימוד במבט מודרני", נטועים, יז (תשע"א), עמ' 175, ובמיוחד בעמ' 184, שם הוא מתייחס לעמדת הרב שג"ר בנושא קניין האישה.

- 9 ואם הפילה, מונה משעה שהפילה.
 10 האיש מצווה על פרייה ורבייה, אבל לא האשה;
 11 רבי יוחנן בן ברוקה אומר, על שניהם הוא אומר "ויברך אותם, אלוהים, ויאמר להם
 12 אלוהים פרו ורבו" (בראשית א, כח).

משנה זאת עוסקת בסוגיית יסוד של חובת האדם להקים משפחה ולהביא ילדים לעולם. מדובר על התנהלות נורמטיבית-ערכית במשפחה היהודית שבעידן המודרני נתקלת בקשיים לא מבוטלים. המשנה מזמנת דיון על גודל המשפחה ועל תכנונה, ועל מספר הילדים הרצוי. המחלוקת בין ב"ש וב"ה בשורות 1–4 נוגעת לשאלה אם לומדים את חובת המינימום של מספר הילדים מברית האדם (זכר ונקבה), כדעת בית הלל, או ממשנה רבנו שהיו לו שני בנים, כדעת בית שמאי.¹⁷ החלק השני של המשנה (שורות 5–8) עוסק בטרגדיה אנושית, במצב שהאשה אינה מצליחה ללדת. מותר לה להתחתן פעמיים ולחכות עשר שנים לישועת ה' שיזכה אותה בילדים. כאן המקום לדון בשאלה מה קורה אם נולדים רק בנים או רק בנות. האם האדם קיים את המצווה? החלק השלישי (שורות 9–11) עוסק בשאלה על מי מוטלת החובה להביא צאצאים לעולם. לדעת ת"ק האיש מצווה ב"וכבשוה". האיש דרכו ואין דרכה של האשה לכבוש, ולכן האיש מצווה גם על פרו ורבו. לעומת זאת ר' יוחנן בן ברוקה סבור שבפסוק נאמר "ויאמר להם" – לשניהם, ולכן המצווה על שניהם. הלכה כת"ק, אולם בהחלט יש מקום להתחשב גם בדעת ר' יוחנן בן ברוקה, שהרי האחריות על קיום המשפחה מוטלת גם על האיש וגם על האשה במשותף.¹⁸ התבנית הספרותית של משנה זאת מאפשרת לזהות את שלושת הנושאים שבמשנה: מספר הילדים, עקרות, מצוות פרייה ורבייה. שאלה מתבקשת למחשבה היא מה היחס בין שלושת הנושאים. ההיגדים הקצרים (כמו בשיר) מאפשרים לעורר מחשבה בנוגע לנימוק של כל היגד. למה דווקא מספר ילדים כזה? מה החידוש בכך שאם נתגרשה מותר לה להינשא? למה המצווה מוטלת על האיש או על האשה והאשה? לשאלות כאלה ערך מוסף פדגוגי גבוה.

4. חובות הדדיות של הורים וילדים, חיוב האשה במצוות ובחירת מקצוע

קידושין פרק א משנה ז

1	כל מצוות הבן על האב	האנשים חייבין, והנשים פטורות;
2	וכל מצוות האב על הבן	אחד אנשים ואחד נשים, חייבין.
3	וכל מצות עשה	שהזמן גרמה
4	וכל מצות עשה	שלא הזמן גרמה
5	וכל מצות לא תעשה,	
6	בין	שהזמן גרמה

17 מחלוקת בית הלל ובית שמאי נדונו בהרחבה על ידי אריה חיון. עיי' א' חיון, בית שמאי ובית הלל – חקר משנתם ההלכתית והרעיונית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004, חלק הנספחים, עמ' 131 ואילך.

18 להרחבה עיי' ז' מאור (עורך), ויקרא את שמם אדם, אפרת 2005, עמ' 34–71, ובמיוחד עמ' 40–44, שם מאור מתייחס למשנתנו.

7	ובין	שלא הזמן גרמה
8		אחד אנשים ואחד נשים, חייבין,
9		חוץ מבבל תקיף, ומבבל תשחית, ומבבל תיטמא למתים.

משנה זאת עוסקת בחיוב נשים במצוות מסוימות ובפטור ממצוות אחרות. שתי השורות הראשונות עוסקות בחיובים ההדדיים של ההורים כלפי הילדים ושל הילדים כלפי ההורים. כדאי לעיין בהקשר לשורות אלה בתוספתא או בפרשנים השונים. שורות אלה מזמנות דיון חשוב הנוגע לאחריות של ההורים כלפי הילדים ולמטלות המחייבות אותם, ולאחריות של הילדים כלפי הוריהם המזדקנים. בנוגע לשורות 3–8 יש להבהיר את המושג "מצוות עשה שהזמן גרמה". יש ללבן את מעמד האישה, את תפקידיה במשפחה, ואת אחריותה על גידול הילדים. יש כאן הזמנות להבהיר את סגנון עבודת ה' של האישה בהשוואה לאיש.¹⁹

התבנית הספרותית של המשנה מבליטה את "הפזמון החוזר" ואת הקטגוריזציה של המצוות. המעיין בתבנית ישים לב להבדלים בין סוגי המצוות, ולהבדל הבולט בין חובת האיש לחובת האישה תוך הצעת נימוקים מתאימים. הדיון הערכי-רעיוני סביב משנה זאת הוא רחב ומסועף. אפשר לטפל בשאלות של אחריות ההורים על חינוך ילדיהם בהקשרים רחבים. אפשר לדון באחריות של הילדים כלפי ההורים שלהם, ובמיוחד במצב שהאדם נקרע בין מחויבות למשפחתו, לאשתו ולילדיו לבין מחויבותו להוריו. אפשר לדון במעמד האישה ובסגנון עבודת ה' שלה, וזאת במרחב של קיום המצוות והחיים במשפחה.

קידושין פרק ד משנה יג

רבי מאיר אומר	לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה ויתפלל למי שהעושר והנכסים שלו שאינן אומנות שאין בה עניות ועשירות שלא עניות מן האומנות ולא עשירות מן האומנות אלא הכול לפי זכותו
רבי שמעון בן אלעזר אומר	ראית מימך חיה ועוף שיש להם אומנות והן מתפרנסין שלא בצער והלא לא נבראו אלא לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוני אינו דין שאתפרנס שלא בצער אלא שהרעותי מעשי וקפחתי את פרנסתי

19 על הנושאים שבמשנה זאת יש ספרות תורנית ומחקרית ענפה. לדוגמה עיין א' אלינסון, האישה והמצוות, ירושלים תשמ"ז; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 341 (בנוגע לשתי השורות הראשונות); ש' ספראי, "מחויבותן של נשים במצוות במשנתם של התנאים", בתוך: ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן מדעי היהדות והרוח, כרך כז, רמת גן תשנ"ה, עמ' 227. ספראי רואה בכללים שבמשנתנו בדבר פטור נשים ממצוות סיכום למציאות חיים שהתגבשה במשך דורות רבים.

אבא גוריאן איש צדיין אומר משום אבא גוריא
 לא ילמד אדם את בנו חמר גמול ספר ספן רועה וחנוני
 שאומנתן אומנות לסטים
 רבי יהודה אומר משמו החמרין רובן רשעים
 והגמלין רובן כשרים
 הספנין רובן חסידים
 טוב שברופאים לגיהנם
 והכשר שבטבחים שותפו של עמלק
 רבי נהוראי אומר מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה
 שאדם אוכל משכרה בעולם הזה וקרן קיימת לעולם הבא
 ושאר כל אומנות אינן כן
 כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי יסורין
 ואינו יכול לעסוק במלאכתו הרי הוא מת ברעב
 אבל התורה אינה כן
 אלא משמרתו מכל רע בנערותו
 ונותנת לו אחרית ותקוה בזקנותו
 בנערותו מה הוא אומר (ישעיה מ, לא) וקוי ה' יחליפו כח
 בזקנותו מהו אומר (תהלים צב, טו) עוד ינובון בשיבה
 וכן הוא אומר באברהם אבינו עליו השלום (בראשית כד, א)
 ואברהם זקן וה' ברך את אברהם בכל
 מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא נתנה
 שנאמר (בראשית כו, ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי
 וישמור משמרותי מצותי ותרותי.

משנה זאת החותמת את מסכת קידושין ואת סדר נשים כולו מזמנת דיון ערכי מעניין בנוגע לבחירת תעסוקה, ובהשוואה שבין לימוד תורה לשאר העיסוקים של האדם. מדובר על שאלות חינוכיות-ערכיות שכל מערכת חינוכית מתמודדת עמן, הן במוסד החינוכי והן במשפחה. דברי ר' מאיר מעצימים את העולם הרוחני של האדם בהשוואה לעיסוק הכלכלי שלו. "הפרנסה מן השמים". רבי שמעון בן אלעזר מעצים גם הוא את ההתנהגות הדתית של האדם כמרכיב בהשגת הפרנסה. אבא גוריאן מזהיר מפני עיסוקים שיש בהם חשש של גזל ור' יהודה קובע הערכות לגבי אנשים בתעסוקות שונות. ר' נהוראי (זה הוא ר' מאיר שהוא גם הפותח את המשנה) מדרג את כל העיסוקים בהשוואה לעיסוק בלימוד התורה.²⁰ משנה חותמת זאת מזמנת שלל נושאים לדיון בנוגע לעתיד התלמידים, ולבחירות הגורליות שעליהם לעשות בבואם למצוא את דרכם בחיים. התבנית הספרותית של משנה ארוכה זאת מאפשרת להבחין בגישות שונות של חכמים בנוגע

20 היבטים מחשבתיים של משנה זאת נדונו גם אצל א' וולפיש, "העריכה היוצרת וכוח היצר – עיון בעריכת מסכת קידושין במשנה בתוספתא ובבבלי", כתב עת אינטרנטי של אוניברסיטת בר-אילן, 7 – 2008, jsij עמ' 31.

לשאלות הערכיות שעל הפרק, וכן לתת את הדעת על הניסוחים הקצרים שכל אחד מהם מבטא עמדה רוחנית שלמה.²¹

5. יחסים בין הבעל והאישה ואחריות הדדית

כתובות פרק ה משנה ד

אלו מלאכות שהאישה עושה לבעלה:

טוחנת, ואופה, ומכבסת,	
ומבשלת, ומניקה את בנה,	
ומצעת את המיטה, ועושה בצמר.	
לא טוחנת, ולא אופה, ולא מכבסת;	אחת
אינה מבשלת, ואינה מניקה את בנה;	שתיים
אינה מצעת את המיטה, ואינה עושה בצמר;	שלוש
יושבת בקתדרה.	ארבע

רבי אליעזר אומר,

אפילו הכניסה לו

מאה שפחה כופה לעשות בצמר,

שהבטלה מביאה לידי זימה.

רבן שמעון בן גמליאל אומר,

אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה

יוציא וייתן כתובה,

שהבטלה מביאה לידי שעמום.

המשנה דנה במערכת החובות ההדדיות שבין בני הזוג. הסדר שהיה רגיל בתקופת חז"ל הוא שהבעל עובד ומפרנס והאישה עסוקה במלאכות הבית. לימוד משנתנו יחייב התייחסות למציאות המודרנית שבה שני בני הזוג עובדים לפרנסת המשפחה. המשנה מדברת על שבע מלאכות "גדולות" אשר רווחות בכל משק בית, אבל המפרשים מציינים שכוונת המשנה גם למלאכות "קטנות" שהמשנה אינה מזכירה, כמו הגשת האוכל, ניקיון הבית וכו'. אם האישה הביאה לזוגיות שפחות הדבר חוסך לה מאמצים, והיא יכולה לחיות כמו גבירה. ר' אליעזר מחייב את האישה לתעסוקה כל שהיא כי "בטלה מביאה לידי זימה" (פריצות). רבן שמעון בן גמליאל מזכיר הלכה דומה והוא קובע כי "הבטלה מביאה לידי שעמום" (שיגעון), דהיינו אדם שיושב בטל "מטפס על הקירות" ויכול לצאת מדעתו. משנה זאת מזמנת דיון על שאלות חשובות בתחום הזוגיות ומעמד האישה. יש מקום לדון בשאלה האקטואלית של אישה שעובדת ומרוויחה כמו בעלה ואף יותר, ואז היא יכולה להיות פטורה מעבודות הבית ולקחת עזרה מבחוץ, או להתחלק עם הבעל בעבודות הבית. נקודה מעניינת היא חובת העבודה בצמר, שהיא מעין עבודת רקמה או מלאכת יד שהאישה עושה כדי "להעביר את הזמן". דגש נוסף יכול להתייחס לתרבות הבטלה והשעמום

21 לדעת י"נ אפשטיין משנה חותמת זאת היא תוספת שנכנסה למשנה מהתוספתא ומברייטות שבבבלי. עיין י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (לעיל, הערה 19), עמ' 977. יש לציין כי ההיבט המחקרי אינו הכרחי לדיון הערכי-הפדגוגי.

שאינם רצויים בשום מצב.

המשנה מזמנת גם דיון על הבדלי המעמדות בחברה ועל הזכויות שיש לאישה שבאה לנישואין מבית עשיר.²² הערכים והנורמות הרוחניות שיש להקנות לתלמידי החינוך הדתי מקבלים פתיח מעניין ומעורר מחשבה תוך עיסוק במשנתנו. התבנית הספרותית של המשנה מאפשרת לזהות את התקבולת הניגודית שבין אישה רגילה לבין אישה שבאה מבית עשיר, וכן את התקבולת שבין פעילות ותעסוקה לבין בטלה ושעמום. הדיון על סמך ההיגדים שבמשנה הוא דיון פותח, דיון ראשוני שיכול להוביל למקורות נוספים ולדיונים מעשירים כראות עיניו של המורה.

כתובות פרק ז משנה ב

המדיר את אשתו שלא תלך לבית אביה

בזמן שהן עימה בעיר,

חודש אחד יקיים;

ושניים, יוציא וייתן כתובה.

ובזמן שהן בעיר אחרת

רגל אחד, יקיים;

ושלושה, יוציא וייתן כתובה.

משנה ג

המדיר את אשתו שלא תלך לבית האבל או לבית המשתה

יוציא וייתן כתובה, מפני שנעל בפניה;

ואם היה טוען משם דבר אחר, רשאי.

אמר לה, על מנת שתאמרי לאיש פלוני מה שאמרת לי, או מה שאמרתי לך,

או שתהא ממלא ומערה לאשפה

יוציא וייתן כתובה.

שתי המשניות דנות במקרים שבהם הבעל מבקש להטיל מגבלות בלתי מוצדקות או בלתי הגיוניות על אשתו. הוא מונע ממנה ללכת לבקר את ההורים שלה, או שהוא מונע ממנה לבקר אנשים בשעת אבלם או בשעת שמחתם. כן מדברת המשנה על מצב שבו הבעל מבזה את אשתו ומבקש שתאמר דברים לא הגיוניים, או שתעשה מעשי שיגעון. בכל המקרים האלה האישה יכולה לדרוש להתגרש ולזכות בכתובה מלאה. במשנה ב הבעל מבקש למנוע מאשתו קשר עם בני משפחתה מפני שלדעתו יש להם השפעה רעה עליה, או סתם כדי להציק לה. יש הבדל בין אם ההורים גרים בקרבת מקום או בריחוק מקום. בכל מקרה ההלכה אינה מאפשרת לבעל למנוע מאשתו קשר עם בני משפחתה באופן קבוע. במשנה ג מדובר על בקשת הבעל מאשתו (ללא נימוק מתקבל על הדעת) לא לצאת מהבית ולא להתארח אצל אנשים. דבר זה אסור. ראוי במיוחד לשים לב לשורה האחרונה במשנה ה שבה מדובר על בקשה אכזרית של הבעל שהאישה תעבוד בעבודת סרק, דהיינו תמלא כדי מים ותשפוך אותם ללא שימוש, רק כדי לעייף אותה.

²² על הרקע הראלי של משנה זאת עיין ז' ספראי, משנת ארץ ישראל, ירושלים תשע"ג, מסכת כתובות חלק א, בהתייחס למשנתנו.

המשנה מזמנת דיון על מערכת יחסים עכורה בתוך המשפחה, ועל הזכויות שיש לאישה מול בעל שתלטן ואכזר. הבעל יכול למנוע משהו מהאישה באופן זמני אבל לא לצמיתות, ואל לה לאישה להיכנע לגחמות של הבעל.²³ התבנית הספרותית של המשנה יכולה להבליט את הדיאלוג הסמוי המתקיים בין בני הזוג. המשנה מקצרת מאוד במילים (כמו שיר) ועל הלומד להשלים פערים נחוצים אשר מתארים את השיח המתקיים במשפחה. הדיון הערכי-הרוחני שיתקיים על יסוד דבריה הקצרים של המשנה יכול לפתח את הרגישות של התלמידים למצבי חיים שונים, ואת היצירתיות שלהם בתיאור תופעות פסולות במשפחה.

6. אמון בין בני הזוג

סוטה פרק א משנה ב

כיצד מקנא לה:

אמר לה בפני עדים,

אל תדברי עם איש פלוני,

ודיברה עימו

עדיין היא מותרת לביתה, ומותרת לאכול בתרומה.

נכנסה עימו לבית הסתר, ושהת כדי טומאה

אסורה לביתה, ואסורה מלאכול בתרומה;

ואם מת חולצת, ולא מתייבמת.

הערה: המשניות הראשונות במסכת סוטה עוסקות בסוגיה הסבוכה של בגידה בין בני זוג. יש לשקול האם ראוי ללמד נושא זה. בכל מקרה יש לדחות את הלימוד לכיתות הגבוהות של התיכון. המשנה מתארת את השלבים המתרחשים בזוגיות עד להכרזה על אישה שהיא סוטה. מדובר על קנאה, דהיינו אזהרה שהבעל מזהיר את אשתו לא להיפגש עם גבר מסוים. אחר כך מדובר על סתירה (שגורמת להשקיה), דהיינו עדות על כך שהאישה הסתתרה – התייחדה לזמן מסוים עם אותו גבר שהוזהרה לגביו. לאחר שני השלבים האלה הבעל רשאי להביא את אשתו לירושלים ולנהוג בה לפי כל כללי הטקס של הסוטה המתואר במשנה. משנה זאת מזמנת דיון על נושא חשוב ביותר ביחסים בין בני זוג – אמון. אם אין אמון ויש חשדנות הדדית, הרי כל יסודות המשפחה מתערערים. יש מקום להרחיב את הדיבור על הדרכים לבניית אמון, ועל הסכנות שיש בפגיעה באמון. אין צורך להרחיב בתהליך של השקאת הסוטה, אלא להסתפק ברקע שהמשנה מציינת.²⁴

סוטה פרק ה משנה א

כשם שהמים בודקין אותה,

שנאמר "ובאו" (במדבר ה, כב),

כך היו בודקין אותה

"ובאו" (במדבר ה, כז).

²³ ישי רוזן-צבי עסק בהרחבה במשנה זאת. עיין י' רוזן-צבי, "המדיר והמודרת משנת כתובות פרק ז' ותפיסת הנישואין התנאית", דיני ישראל, כו-כז (תש"ע), עמ' 91. עיין גם ז' ספראי, משנת ארץ ישראל (שס), מסכת כתובות חלק ב, עמ' 424.

²⁴ להרחבה בנושא זה עיין י' רוזן-צבי, הטקס שלא היה – מקדש מדרש ומגדר במסכת סוטה, ירושלים 2008, ובמיוחד שם בפרק השישי: "ריאליה ואידיאולוגיה במשנת סוטה", עמ' 152 ואילך.

כשם שהיא אסורה לבעל, כן היא אסורה לבעל,
 שנאמר "נטמאה",
 דברי רבי עקיבא.
 אמר רבי יהושע,
 כך היה דורש זכריה בן הקצב.
 רבי אומר,
 שני פעמים האמורים בפרשה "נטמאה" "נטמאה"
 אחד לבעל, ואחד לבעל.

משנה זאת מעלה היבט מדהים בסוגיית סוטה. אם האישה הסוטה שותה את המים, הרי גם בעלה נבדק על ידי השתייה הזאת, ואם הוא חטא והתנהג שלא כשורה בענייני עריות, הרי שגם גורלו נחתם למיתה כתוצאה משתיית המים של האישה. ר' עקיבא דרש רעיון זה מן הפסוקים. ר' עקיבא מוסיף גם שלאחר שתיית המים האישה נאסרת על בעלה אבל אסור לה להתחתן גם עם אותו אדם שנסתרה עמו, כדי שלא יצא חוטא נשכר. המשנה מזמנת דיון משלים בנוגע לאחריותו של הבעל. אם דבק בו רבב אז גם הוא משלם את המחיר ולא רק האישה. זאת הזדמנות טובה לחזור ולדון במחויבות ההדדית של בני הזוג לשלמות המשפחה, לאהבה, אחווה ואמון, ולא לניאוף ולבגידה.²⁵ משניות סוטה בהמשך הפרק מוסיפות לדון בסוגיות ערכיות הנוגעות למעמד האישה ולערכים הקשורים לצניעות ולימוד תורה. מחמת קוצר המצע לא התייחסנו למשניות אלה כאן.

7. כפייה על מקום מגורים

כתובות פרק יג משנה י
 שלוש ארצות לנישואין
 יהודה,
 ועבר הירדן,
 והגליל.
 אין מוציאין
 מוציאין
 מוציאין
 אבל באותה הארץ
 מעיר לעיר, ולא מכרך לכרך;
 מעיר לעיר ומכרך לכרך,
 אבל לא מעיר לכרך ולא מכרך לעיר.
 מנווה הרע לנווה היפה,
 אבל לא מנווה היפה לנווה הרע;
 אף לא מנווה הרע לנווה היפה,
 מפני שהנווה היפה בודק.
 רבן שמעון בן גמליאל אומר,

המשנה קובעת כי צריכה להיות הסכמה בין בני הזוג על מקום המגורים, ואסור לעבור למקום חדש בלי הסכמת האישה. ארץ ישראל מחולקת לשלושה אזורים, ואי אפשר לכפות על האישה

²⁵ להרחבה על משנה זאת עיינו: י' רוזן-צבי, "מי יגלה עפר מעיניך משנת סוטה פרק ה' ומדרשו של ר' עקיבא", תרכ"ן, עה (תשס"ו), עמ' 95, ובמיוחד מעמ' 117 ואילך, שם רוזן-צבי עוסק בבדיקת המים את הבעל.

מעבר מאזור לאזור. אמנם באותו אזור אפשר לעבור ממקום אחד למקום אחר השווה ברמתו למקום הקודם, אבל לא למקום דל יותר. לדעת רבן שמעון בן גמליאל אין לכפות על האישה אפילו מעבר ממקום דל למקום עשיר, מפני שיכול להיות שלא יהיה לה נעים במקום החדש. הרמב"ם פוסק כרבן שמעון בן גמליאל, לכן על הבעל לנסות לשכנע את האישה למעבר שהוא מבקש, אבל אין הוא רשאי לכפות עליה מעבר כזה. המשנה מזמנת דיון חשוב על השיקולים בבחירת מקום מגורים למשפחה, ועל הסיבות שבגללן אנשים מבקשים לעבור ממקום למקום. הדגש הוא על ההסכמה שחייבים להגיע אליה לפני שמבצעים שינויים בחיים. מדובר על היבט ערכי הנוגע להבנה והסכמה בין בני אדם בכלל, ובין בני זוג בפרט.

כתובות פרק יג משנה יא

הכול מעלין לארץ ישראל, ואין הכול מוציאין;
הכול מעלין לירושלים, ואין הכול מוציאין.

המשנה מדברת בשבח המגורים בארץ ישראל, ובזכות שיש לבעל לכפות על משפחתו לעלות לארץ ישראל. זאת בניגוד למשנה הקודמת אשר בה למדנו שאין הבעל רשאי לכפות על אשתו לעבור ממקום למקום ללא הסכמה. לארץ ישראל ולירושלים יש מעמד מיוחד, ועל כל המשפחה להתלכד סביב בן המשפחה המבקש לעלות לארץ ישראל, או לעלות לגור בירושלים. גם האישה יכולה להכריח את בעלה לעשות זאת. משנה זאת הוחתמת את מסכת כתובות מזמנת דיון על חשיבות המגורים בארץ ישראל בכלל, ובירושלים בפרט.²⁶ זאת גם הזדמנות לדון במקרים שבהם אחד מבני הזוג מבקש להתחזק ביראת שמים ובקיום מצוות ובכך שעל כל בני המשפחה לסייע למהלך כזה. המבנה הספרותי הפיזי של שתי המשניות מזמן התייחסות להיבטים של משקל, קצב וחרוז במשנה (את המשנה שינונו במנגינה). הביטויים "עיר", "כרך" ו"נווה" הם ביטויים מעוררי אסוציאציות שניתן להרחיב בהן. ההיבטים הערכיים שקשורים למשנה זאת מחברים את אהבת האדם למשפחתו עם אהבת האדם לאדמתו, לארצו ולירושלים.

8. מצבי חירום

במות פרק טו משנה א

האישה שהלכה היא ובעלה למדינת הים,
שלום בינו לבינה, שלום בעולם

באת ואמרה מת בעלי, תינשא;
מת בעלי, תתיבם.

שלום בינו לבינה, מלחמה בעולם,
קטטה בינו לבינה, ושלום בעולם

²⁶ על המגורים בארץ ישראל ובירושלים עיין עוד: ח' זו' ספראי, "קדושת ארץ ישראל וירושלים – קווים להתפתחותן של רעיון", בתוך: א' אופנהיימר (עורך), יהודים ויהדות בימי בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 344, ובמיוחד שם עמ' 362 אזכור משנתנו. ספראי וספראי מניחים כי חובת העלייה לירושלים היא זאת שהתרחבה והביאה את החכמים לדבר גם על חובת העלייה לארץ ישראל.

באת ואמרה מת בעלי, אינה נאמנת.

רבי יהודה אומר, לעולם אינה נאמנת, אלא אם כן באת בוכה ובגדיה קרועים.

אמרו לו, אחת זו ואחת זו, תינשא.

יבמות פרק טז משנה ב

בית הלל אומרין, לא שמענו אלא בבאה מן הקציר בלבד.

אמרו להם בית שמאי, אחת הבאה מן הקציר,

ואחת הבאה מן הזיתים,

ואחת הבאה ממדינת הים;

לא דיברו בקציר אלא בהווה.

חזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי.

שתי המשניות מחוברות ועוסקות במצבי חירום במשפחה ובחברה. הזוג הלך למדינת הים בגלל מצבם האישי או בגלל מצב חירום בסביבה, או מכל סיבה אחרת. האישה חוזרת ומספרת שבעלה מת. היא נאמנת במצב של שלום, אבל במצב של מלחמה או קטטה אין היא נאמנת, שמא היא רוצה בכוונה להתנתק מבעלה ולגרום לכך שהיא תהיה אסורה עליו, אם היא תתחתן עם מישהו אחר. ר' יהודה מבקש לסמוך על הנסיבות, דהיינו על בגדיה הקרועים ועל קול בכיה, ולא על עדותה כשלעצמה. חכמים לא קיבלו עמדה זאת מפני החשש לאחיות עיניים ו"הצגה" של האישה. ("פיקחת תינשא – שוטה לא תינשא". כלומר אישה ממולחת שיודעת לעשות הצגה תוכל להינשא, ואישה תמימה וישרה לא תוכל להינשא?) מדובר ביסוד ערכי מעניין. המונחים "מלחמה ושלום" שבמשנה הם רבי משמעות וראויים לגיתוח ספרותי. התבנית של המשנה מאפשרת לראות מתוך מילים ספורות ומצומצמות תמונה עשירה וטרגית המוארת באור פיוטי. במשנה ב מתנהל דיון מעניין על שאלת היחס בין המקרה שבו נפסקה ההלכה לבין ההכללה שניתן להסיק מן המקרה. לדעת בית הלל רק במקרה מסוים מאוד האישה יכולה להיות נאמנת על כך שמת בעלה ("בבאה מן הקציר"), אבל בדרך כלל אישה לא תהיה נאמנת, כי צריכה להיות עדות מוצקה ואובייקטיבית על כך שהאיש מת. לעומת זאת בית שמאי סבורים שאכן הדין נפסק במקרה מסוים של אישה שבאה מן הקציר ואמרה שמת בעלה, אבל מקרה זה הוא בית אב לכל המקרים שבהם אישה באה עם סיפור דומה. ואכן חזרו בית הלל וקיבלו את עמדת בית שמאי ולא עמדו על דעתם, שהרי העיקרון המנחה הוא להקל על האישה, ולא לגרום לסיכוכים מיותרים כאשר היא מבקשת להינשא מחדש.²⁷ גם תבניתה של משנה זאת מובילה ל"השלמות" נדרשות כדי למלא את החלל בדיאלוג שבין בית שמאי לבית הלל.

יבמות פרק טז משנה ג

אין מעידין אלא על פרצוף הפנים עם החוטם, אף על פי שיש סימנין בגופו ובכליו;

אין מעידין אלא עד שתצא נפשו. אפילו ראוהו מגוייד, וצלוב על הצלוב,

27 עיי' א' חיון, בית שמאי ובית הלל – חקר משנתם ההלכתית והרעיונית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004, פרק ב עמ' 51 הע' 2.

וחיה אוכלת בו

אין מעידין אלא עד שלושה ימים.

רבי יהודה בן בבא אומר,
לא כל האדם, ולא כל המקומות,
ולא כל השעות שווין.

המשנה דנה במצבים טרגיים כמו מלחמה או קטסטרופה אחרת. (יש לשקול מראש התאמת החומר לגיל התלמידים. כדאי ללמד את המשנה הזאת ואת שתי הבאות רק בכיתות הגבוהות של בית הספר התיכון.)

המשנה דנה בזיהוי חללים. העיקרון הוא שאין לסמוך על הספק ויש להיזהר לא להתבלבל ולקבוע שההרוג הוא אדם פלוני, בעוד שאולי הוא אדם אחר. כמובן על פי עדות כזאת ניתן להשיא את אשת המת, וחלילה יכולות להיגרם טרגדיות נוספות כשיום אחד יבוא ההרוג ברגליו, ואז יתברר שהילדים שנולדו לאישה מהבעל החדש הם ממזרים. לפיכך המשנה קובעת שיש לזהות את המת רק על פי פרצוף שלם, דהיינו פנים עם האף, ולא לסמוך על בגדים או על חפצים שנמצאים עליו, שהרי היו דברים מעולם שאדם אחד לקח חפצים של אחר והיה קושי בזיהוי (למשל נעליים או חולצה). בשורה השלישית הכוונה היא שניתן לזהות את המת רק עד שלושה ימים לאחר מותו, כי אחר כך הפנים משתנות (אלא אם הגופה נמצאת בקירור). רבי יהודה סבור שיש לדון בכל מקרה לגופו על יסוד הערכות סבירות ואין לסמוך על הספק, אולם מאידך גיסא אין לערום קשיים מופלגים כדי לא להשאיר את האישה עגונה. משנה זאת מזמנת דיון על זיהוי חללים ועל השאלות המסובכות הכרוכות בכך. יש מקום להזכיר שיטות זיהוי מודרניות כמו צילומי שיניים, דגימות דם ועוד (פעולות המכון לרפואה משפטית). מבחינה ערכית ראוי לעסוק במשנה זאת בחשיבות הפעולות של זיהוי החללים והניסיונות להביאם לקבר ישראל. במשנתנו יש התנגשות בין ערכים, וההכרעה מורכבת: הערך של הזהירות לא להשיא אישה בעוד בעלה חי מצד אחד, והערך לדאוג לאישה אלמנה שבעלה לא ישוב ולאפשר לה להתחיל בחיים חדשים מצד שני.

במות פרק טז משנה ו

אמר רבי עקיבא, כשירדתי לנהרדעא לעבר את השנה,

מצאתי נחמיה איש בית דלי; אמר לי, שמעתי שאין משיאין את האישה בארץ ישראל

על פי עד אחד,

אלא יהודה בן בבא. ונמתי לו, כן הדברים.

אמר לי, אמור להם משמי, אתם יודעים שהמדינה הזאת משובשת

בגייסות;

מקובל אני מרבן גמליאל הזקן, שמשיאין את האישה

על פי עד אחד.

וכשבאתי והרצתי את הדברים לפני רבן גמליאל,

שמח לדבריי, ואמר, מצינו חבר ליהודה בן בבא.

מתוך הדברים נזכר רבן גמליאל, שנהרגו הרוגים בתל ארזא;

והשיא רבן גמליאל הזקן את נשותיהם,

על פי עד אחד.

עד מפי עד,

משיאין

והוחזקו להיות

מפי אישה

ואישה מפי אישה,

מפי עבד,

מפי שפחה.

רבי אליעזר ורבי יהושע אומרים, אין משיאין את האישה

על פי עד אחד.

רבי עקיבא אומר,

לא על פי אישה, ולא על פי קרובים.

אמרו לו,

מעשה בבני לוי שהלכו לצוער עיר התמרים,

וחלה אחד מהם, והניחוהו בפונדק,

ובחזרתו אמרו לפונדקית איה חברנו,

ונמת להם מת וקברתיו;

והשיאו את אשתו.

לא תהא כוהנת כפונדקית.

אמרו לו,

ובשתהא כפונדקית נאמנת.

אמר להם,

והפונדקית הוציאה להם מקלו, ותרמילו, ומנעלו,

ואפונדתו, וספר תורה שהיה בידו.

משנה ארוכה זאת עוסקת בעדות על אדם שמת שתאפשר להשיא את אשתו ולא להשאירה עגונה. מדובר על שעת השמד ועל צרות וגזרות. הדיון הראשון נוגע בעדות עד אחד. כידוע "על פי שני עדים... יקום דבר", והשאלה היא האם לצורך התרת האישה מעגינותה אפשר לסמוך על עדות עד אחד שמעיד שהבעל מת. שאלה זאת שנויה במחלוקת במשנה. לא רק זאת, אלא יש שהקלו גם בעדות עד מפי עד ולא עדות ישירה, עדות מפי אישה וכו'. כל אלה הן הקלות בדין עגונה. ר' עקיבא קובע שאין משיאין אישה על פי עדות של אישה אחרת. חכמים מקשים על ר' עקיבא מסיפור על הפונדקית בצוער שהעידה על בן לוי שמת והשיאו את אשתו על פי עדותה. במהלך הסיפור המשנה משתמשת בניב מפורסם: "לא תהא כוהנת כפונדקית?", דהיינו האם לא תהיה אמינותה של אישה יהודייה מכובדת שווה לאמינותה של אישה שאינה מבנות ישראל והיא משמשת כפונדקית? הניב משמש בהקשרים רבים כאשר מבקשים לשמור על כבודם של אנשים נכבדים, לפחות כמו על כבוד אנשים רגילים. ר' עקיבא אינו מקבל את הסיפור כהוכחה הסותרת את דבריו, מפני שלדעתו אמינותה של הפונדקית באה בגלל הוכחות נסיבתיות (היא הראתה את כליו של המת) ולכן האמינו לה, אבל בדרך כלל אי אפשר לקבל עדות אישה על כך שאיש מת. משנה זאת מצטרפת למשניות שלעיל לדיון במאמץ שעשו חכמים להתיר אישה מעגינותה. יש מקום לסכם את שלוש המשניות בדיון כולל על סגנונות הוכחה משפטיים, על עדויות נסיבתיות

ועל הפרוצדורה של דיני הראיות המקובלת כיום. שלוש המשניות עשירות בביטויים פיוטיים ובהיגדים ספרותיים מעניינים. יש מקום לדון בחלקם יחד עם הדיון הערכי המרכזי. דיון זה יכול לשמש כדיון ערכי משובח מפני שהוא מעלה התנגשות בין שני ערכים חיוביים. אין מדובר על הכרעה בין טוב לרע, אלא בין שתי מגמות רצויות וחשובות. מצד אחד גילוי האמת ומניעת הסתבכות האישה בלידת ממזרים, ומצד שני מניעת עגינותה של האישה והשארתה בספק לאורך שנים. דיון ערכי כזה הוא רב ערך מפני שהוא מרגיל את התלמידים להתמודד עם דילמות ערכיות שנדרשת בהן הכרעה בין טוב לטוב ולא בין טוב לרע. גם הדיון בדיני הראיות קשור לערכים חשובים בחינוך הדתי. חתירה לאמת, המקום של עדות נסיבתית ומשקל העדות של אדם פשוט מול אדם נכבד.

9. התנהלות בלתי נורמטיבית של אישה לא נשואה

כתובות פרק א משנה ח

ראוה מדברת עם אחד,

אמרו לה,

מה טיבו של זה,

איש פלוני וכוהן הוא

נאמנת;

רבן גמליאל ורבי אליעזר אומרים,

לא מפיה אנו חיים,

רבי יהושע אומר,

אלא הרי זו בחזקת בעולה לנתין

ולממזר,

עד שתביא ראיה לדבריה.

כתובות פרק א משנה ט

הייתה מעוברת,

מה טיב העובר הזה,

מאיש פלוני וכוהן הוא

נאמנת;

רבן גמליאל ורבי אליעזר אומרים,

לא מפיה אנו חיים,

רבי יהושע אומר,

אלא הרי זו בחזקת מעוברת מנתין

וממזר,

עד שתביא ראיה לדבריה.

שתי המשניות דנות בשאלת כשרותה של האישה להינשא לכוהן או כשרות התינוק שלה לאחר שהיא נבעלה ואף נכנסה להיריון מחוץ למסגרת הנישואין. הדבר תלוי בשאלה אם היא נבעלה לאדם פסול (כוהן מנוע מלהתחתן עם אישה שנבעלה בעבר לאדם פסול). המילים "ראוה מדברת" בשורה הראשונה נאמרות במשנה בלשון נקייה. הכוונה היא לאישה שנפגשת פגישה אינטימית עם גבר זר. רבן גמליאל ורבי אליעזר קובעים שהאישה נאמנת בנוגע לזהות האיש שהיא הייתה עמו, ואילו רבי יהושע מביע ביקורת על האישה, חושד בה ואינו מאמין לה עד שתביא ראיה לדבריה. הלכה כרבן גמליאל ורבי אליעזר שהאישה נאמנת.

המשנה מזמנת דיון על חובת הצניעות והזהירות שעל האישה לנקוט במפגשים עם גברים, כדי לא לעורר חשד מיותר. כן מדובר במשנה על מצב של היריון מחוץ לנישואין. ההלכה היא שאם האישה מודה בקשרים שהיא קיימה עם איש זר, אפשר להאמין לה בנוגע לזהותו של איש זה. המשנה אינה רואה בעין יפה את מה שהאישה עשתה בקשר המזדמן עם גבר שלא במסגרת נישואין וכניסתה להיריון, אבל מצד שני אם האישה מבקשת לחזור למוטב ולהתחתן עם כוהן באופן מכובד – הרי היא מותרת. גם הילד שנולד הוא ילד כשר ומיוחס לאדם שהאישה מעידה שהוא אביו. המשניות מזמנות דיון ערכי-מוסרי בעל משמעות גדולה למתבגרים בחינוך הדתי. על בסיס דברי המשנה יש מקום לדון במכלול ההתנהלות של צעירים לפני הנישואין ועל מצבים חריגים. יש מקום לדון בשאלה של עניינה של האישה להסתיר או לחשוף את זהות האיש שהוא אבי הילד שלה. המשנה עשירה בהיגדים מכוונים שהפכו לביטויים רווחים בשפה ("מה טיבו של עובר זה", "לא מפיה אנו חיים", "מדברת" – כמטפורה ליחסי אישות).

10. התנהלות בלתי נורמטיבית של אישה נשואה

כתובות פרק ז משנה ד

אלו יוצאות שלא בכתובה העוברת על דת משה, ויהודית.
איזו היא דת משה

מאכילתו שאינו מעושר,
ומשמשותו נידה,
ולא קוצה לה חלה,
ונודרת ואינה מקיימת.

איזו היא דת יהודית

יוצאה וראשה פרוע,
וטווה בשוק,
ומדברת עם כל אדם.
אבא שאול אומר, אף המקללת יולדיו בפניו.
רבי טרפון אומר, אף הקולנית.
ואיזו היא הקולנית

לכשהיא מדברת בתוך ביתה ושכניה שומעין את קולה

המשנה מזמנת התייחסות למושגי יסוד בהתנהגות דתית של בת ישראל. אישה כזאת צריכה לחיות לפי "דת משה ויהודית". "דת משה" פירושה קיום תורת משה ושמירת המצוות, ו"דת יהודית" פירושה מנהגי הצניעות שקיבלו על עצמן בנות ישראל. המשנה קובעת שאישה שאינה עומדת בנורמות המקובלות בדת משה ויהודית יכולה למצוא את עצמה גרושה ללא כתובה. המשנה נותנת דוגמאות אחדות של איסורי תורה שהאישה עוברת עליהם, ובמקרה מסוים אף מכשילה באחד מהם את בעלה, ובכך היא עוברת על "דת משה". המשנה נותנת גם דוגמאות להתנהגות בלתי צנועה של האישה שבהן היא עוברת על "דת יהודית". אבא שאול מוסיף עוד

דוגמה של התנהגות קלוקלת של האישה, כשהיא מבזה ומשפילה את בני משפחתו של בעלה. רבי טרפון מוסיף עוד תכונה של אישה שהיא "קולנית" – דהיינו צעקנית, שכל הרחוב שומע את צעקותיה.

המשנה מזמנת דיון חשוב על התנהגותה של אישה נשואה ועל הנקודות שיש להקפיד עליהן כדי לקיים זוגיות תקינה. כדאי לדון גם על התנהלות ראויה של הבעל אף שהמשנה אינה מזכירה זאת. דברי אבא שאול ור' טרפון רלוונטיים גם להתנהלות הבעל ולא רק לזו של האישה. הדוגמאות שבמשנה מדברות בעד עצמן וניתן ליישם אותן במציאות חיים אקטואלית. יש כמובן לפתח את הדוגמאות האקטואליות למציאות חיים שהתלמידים מכירים טוב יותר (צניעות בלבוש, מקום עבודה מעורב של גברים ונשים, שירות צבאי מעורב וכו').

11. פירוק המשפחה

גיטין פרק ט משנה י

בית שמאי אומרין, לא יגרש אדם את אשתו	אלא אם כן מצא בה דבר ערווה,
שנאמר "כי מצא בה ערוות דבר"	
בית הלל אומרין,	אפילו הקדיחה תבשילו,
שנאמר "דבר".	
רבי עקיבא אומר,	אפילו מצא אחרת נאה ממנה,
שנאמר "והיה אם לא תמצא חן בעיניו"	

משנתנו דנה בסיבות שיכולות להיחשב כמוצדקות להפסקת הקשר בין בני זוג ולפירוק המשפחה. לדעת בית שמאי צריכה להיות סיבה רצינית מאוד להפסקת הקשר, לדעת בית הלל די בסיבה של מה בכך ולדעת ר' עקיבא לא צריכה להיות סיבה כלל, אלא די בכך שהיא אינה מוצאת חן בעיני בעלה והוא מצא אישה נאה ממנה. משנה זאת חשובה מאוד לצורך דיון על היחסים שבין האיש והאישה והעילות הנוגעות למתח ולסכסוך ביניהם. ערכים, מוסר, נאמנות והיגיונות איש כלפי רעותו מעורבים בדיון במשנה זאת. כדאי לעיין בקהתי המצטט את דברי הגמרא על משנה זאת, בקשר לחומרה שבה ראו חכמים את מי שמגרש את אשתו הראשונה. שאלות מחשבתיות ועקרוניות רבות קשורות למשנה זאת גם בנוגע למהות היחסים שבין בני זוג וגם בנוגע להשקפת עולמם של חכמים שונים כפי שהיא מתבטאת בעמדתם בסוגייתנו.²⁸ התבנית הספרותית של המשנה מבליטה את ההדרגתיות בעמדות החכמים מן החמור אל הקל. התבנית גם מבליטה את העיקרון שכל חכם סומך את דבריו על דיוק בפסוק, אבל למעשה מדובר על השקפת עולם עקרונית והפסוק רק מחזק את ההשקפה הזאת.

28 עיין עוד על כך: מ' כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 353–354; י' נגן, נשמת המשנה, עתניאל תשס"ז, עמ' 165; נ' לדרברג, "האשה נקנית בשלש דרכים. שאלת עריכתו ועיצובן של המשניות בפרק הראשון של מסכת קידושין", נטועים, טו (תשס"ח), עמ' 34 ואילך; א' וולפיש, "חקר עריכתו של פרק א' במשנת קידושין" (לעיל, הערה 16), עמ' 63–64.

גיטין פרק ט משנה ג

גופו של גט, הרי את מותרת לכל אדם;

רבי יהודה אומר, ודן דיהוי לך מני

ספר תרוכין

ואיגרת שיבוקין

וגט פיטורין

למהלך להתנסבא לכל גבר דיתיבין...

משנתנו מפרשת את לשון הגט. תנא קמא מציע לשון קצרה ותמציתית. ר' יהודה מבקש שבגט יהיו דברים מפורשים לחלוטין בנוגע למעמדה של האישה ולזכותה להתחתן עם איש אחר. לכן הוא מבקש שייכתב בגט כדלהלן: "זה יהיה לך ממני ספר גירושין ואגרת עיזובין וגט פיטורין ללכת להינשא לכל גבר שתרצי". משנתנו מזמנת דיון על המצב העגום שבו זוג נאלץ להיפרד. על הפרידה להיות חתוכה וחד משמעית. ר' יהודה מבקש שהניתוק יהיה מפורש ולא מסופק או נתון לפרשנויות. התבנית הספרותית מבליטה את ההבדל בין תנא קמא לבין ר' יהודה, והיא יכולה לזמן דיון על הערך של הגינות ובהירות בהתנהלות משפטית בכלל, ובין בני זוג בפרט.

גיטין פרק ד, משנה א

השולח גט לאשתו והגיע בשליח,

או ששלח אחריו שליח,

ואמר לו, גט שנתתי לך בטיל. הרי זה בטיל.

קדם אצל אשתו,

או ששלח אצלה שליח,

ואמר לה, גט ששלחתי לך בטיל הוא. הרי זה בטיל.

אם משהגיע גט על ידה, אינו יכול לבטלו.

פתיחת פרק זה עוסקת במשבר קיצוני בחיי הנישואים. המשנה דנה במצב שאדם שלח גט לאשתו על ידי שליח ומיד הוא התחרט ורצה לבטל את הגט. אם הוא הצליח לעצור את השליח לפני שהגיע אל האישה, או שהוא עצמו הצליח להגיע אל האישה לפני שהגט הגיע לידיה והודיע לה שהוא אינו מתכוון לגרש אותה, אז הגט בטל. אבל אם השליח הגיע ומסר לאישה את הגט – אי אפשר לבטל אותו. המשנה מזמנת דיון על המצב המורכב שבו אדם מתלבט בנוגע להמשך חיי הנישואין והוא נוקט בצעד, ומיד מתחרט עליו, ואינו בטוח שהוא רוצה להפסיק את נישואיו. המשנה מאפשרת לפתח דיון על הזהירות הנדרשת כדי שהאישה לא תיפול למצב שבו מעמדה האישי אינו ברור, וכן על התביעה מהבעל להיות ברור מספיק בכוונותיו ולא "לשגע" את האישה. תבניתה של המשנה מבליטה את העיקרון ההלכתי שמסירת הגט לידי האישה היא הרגע הקובע את הגירושין. אם הגט התבטל לפני מסירתו האישה אינה מגורשת, אבל אם הגט נמסר לידיה אי אפשר עוד לבטלו. מבחינה ערכית תבנית זאת מזמנת דיון על חשיבות "הרגע הקובע" בכל התנהלות משפטית. כן ניתן להתייחס גם לאחריות של הבעל בפירוק הוגן של הנישואין ולא בדרך של סרבנות גט.

גיטין פרק ד משנה ב

בראשונה, היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו;
 התקין רבן גמליאל הזקן, שלא יהו עושין כן, מפני תיקון העולם.
 בראשונה, היה משנה שמו ושמה, שם עירו ושם עירה;
 התקין רבן גמליאל הזקן, שיהא כותב
 איש פלוני וכל שם שיש לו,
 אישה פלונית וכל שם שיש לה,
 מפני תיקון העולם.

לפנינו שלוש משניות שמשתמשות בטיעון "מפני תיקון העולם". משמעות היגד זה היא שחכמים קבעו הלכות ונהלים שתפקידם למנוע תקלות חמורות או קלקולים חברתיים או ניצול לרעה של רגישות יהודית. משנתנו עוסקת בהמשך למושג הקודמת, במקרה שהבעל שלח שליח עם הגט לאשתו ואחר כך הבעל מבקש לבטל את הגט בבית הדין. רבן גמליאל אסר את הדבר כדי להציל את האישה ממצב שלא יהיה ברור האם היא קיבלה את הגט לפני הביטול או לאחריו. כן התקין רבן גמליאל שאדם יכתוב את השמות בגט בצורה מפורשת לחלוטין, כדי שלא יוכל הבעל להתחכם ולומר שהגט לא היה כשר כי השמות לא נרשמו כראוי. המשנה מזמנת דיון ערכי-רעיוני על "תיקון העולם", וכן דיון מיוחד על הצורך להגן על האישה כדי שלא תהפוך כלי משחק לגחמותיו של בעלה, שמגרש ואינו מגרש אותה.²⁹ תבניתה הספרותית של המשנה מאפשרת לזהות את ההתפתחות מהמצב שהיה בראשונה למצב מתוקן שחכמים דאגו ליצור אותו. "הפזמון החוזר" "תיקון העולם" הוא ערך בפני עצמו כאשר הדיון עם התלמידים צריך להתייחס לחובת המנהיגות, וחובת כל אדם, ליצור תנאי חיים בחברה הוגנת, מוסרית ונטולת זיוף ושקר.

גיטין פרק ד משנה ג

אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים, אלא בשבועה; נמנעו מלהשביע,
 התקין רבן שמעון בן גמליאל, שתהא נודרת ליתומים כל שירצו, וגובה כתובתה.
 והעדים חותמין על הגט, מפני תיקון העולם.
 והלל תיקן פרוזבול, מפני תיקון העולם.

נוותר על שתי השורות הראשונות במשנה זאת ונתייחס רק לשתי השורות האחרונות שבהן כלולות הלכות של תיקון העולם. ההלכה הראשונה קובעת תקנה שהעדים יחתמו על הגט ולא רק יעידו בעל פה על כתיבתו, כדי לצמצם את האפשרות לטענת זיוף הגט. טענה כזאת תסבך את האישה אם היא תחשוב שהגט כשר ותתחתן, ולבסוף יצא לעז שהגט אינו כשר וילדיה ייחשבו כממזרים. ההלכה השנייה מתייחסת לתקנה המפורסמת של הלל, שתקן את שטר הפרוזבול כדי לאפשר גביית חובות גם לאחר שנת השמיטה. המשנה מזמנת דיון מעניין בנוגע לתיקון העולם הקשור למעמדה של האישה. חכמים מנסים לחסוך ממנה את הסכנה שהיא תתחתן בלי בירור

²⁹ נושא "תיקון העולם" נדון בהרחבה על ידי שגית מור. עיי' ש' מור, "תיקון העולם – למשמעותו הקדומה של המונח והשלכותיו על דיני הגירושין בתקופת המשנה", מועד, טו (תשס"ה), עמ' 24-51. לדעת מור המשמעות המקורית של המונח "תיקון העולם" הייתה בזיקה למימוש מצוות פרו ורבו. רק בשלב מאוחר יותר הוטען המונח במשמעות של תיקון הסדרים חברתיים.

של מעמדה האישי. המשנה גם מזמנת דיון על הפרזבול שמוזכר במסכת שביעית, והוא אחד הסמלים לגמישות שמגלים חכמים בהתאמת ההלכה לתנאי החיים, ולצורך בקביעת פתרונות לשמירת הסדרים כלכליים ראויים על פי ההלכה. הערכים שמשנה זאת מציפה נוגעים לרעיון השוויון והאחווה שבשמיטה, ולסידור שהתקין הלל כדי שניתן יהיה להמשיך ולקיים חיי כלכלה ומסחר גם במצב של שמיטת כספים בשביעית. הפרזבול מזמן דיון ערכי משובח, שהרי הוא מגלם התנגשות של שני ערכים חיוביים: דאגה לחלש ולעני מצד אחד, ודאגה לבעל הנכסים שיוכל להמשיך ולתמוך בחלשים ללא פשיטת רגל מצד שני.

12. יחסי שכנות

גיטין פרק ה משנה ט

משאלת אישה לחברתה החשודה על השביעית,
נפה וכברה ריחיים ותנור; אבל לא תבור, ולא תטחן עימה.
אשת חבר משאלת לאשת עם הארץ,
נפה וכברה, ובוררת וטוחנת ומרקדת עימה;
אבל משתטיל למים לא תיגע אצלה, שאין מחזקין ידי עוברי עבירה.
בכולם, לא אמרו אלא
ומחזקין ידי גויים בשביעית, אבל לא ידי ישראל;
ושואלין בשלומן,
מפני דרכי שלום.
מפני דרכי שלום.

משנתנו מונה הלכות שנוהגות מפני דרכי שלום. יש לתת את הדעת על המעבר מ"תיקון העולם" ל"דרכי שלום". מדובר על שני ערכים דומים, אבל כל אחד מהם מדגיש היבט ערכי מיוחד. בחלק הראשון של המשנה יש דיון על היחסים בין משפחות ה"חברים", דהיינו אלה המקפידים על קלה כחמורה ועל דיני טומאה וטהרה באכילת חולין, לבין אלה שאינם מקפידים על ענייני שביעית וענייני טומאה וטהרה במסגרת הכנת האוכל. המשנה מזמנת דיון חשוב הנוגע ליחסים בין יהודים הנמצאים ברמות שונות של שמירת מצוות. העיקרון המנחה הנלמד ממשנתנו הוא שמפני דרכי שלום יש להשתדל לשמור על קשרים חבריים עד כמה שהדבר אפשרי. המשפט האחרון במשנה חשוב להבנת היחסים בין גויים ליהודים, כדי לשמור על נורמה סבירה של כבוד הדדי. הדיון הערכי-הרעיוני סביב משנתנו נוגע בשאלות השקפתיות ומוסריות חשובות: היחס לאנשים שאינם מקפידים כמונו בשמירת מצוות, היחס החברתי הסביר כלפי גויים והמתח שבין הערכים דין, אמת ושלום.

פרק ה: מסכת משפחה ו"לב לדעת" – למידה משמעותית ערכית ומפנימה

ההצעה לעסוק במסכת משפחה כחלק מלימודי התשתית בחינוך ערכי-רעיוני, או כחלק מלימוד יחידת אישות ומשפחה, עולה בקנה אחד עם הרעיונות של הלמידה המשמעותית כפי שהם מנוסחים בפרויקט של החינוך הדתי "לב לדעת".³⁰ "התוכנית 'לב לדעת', שהוקמה על ידי

30 אתר "לב לדעת", בתוך אתר מנהל החמ"ד במרשתת.

מנהל החינוך הדתי, נובעת מהאמונה כי בתי הספר עשויים להיות מקום בו הלומדים מתפתחים ומעמיקים במהלך הלמידה בכיתתם. מקום בו נוצרים חיבורים חדשים בין עולמות הידע, החיים והלומדים, חיבורים שאינם מסתכמים בהעמסת ידע על הלומד, ידע שאותו התלמיד, בדרך כלל, שב ומשחזר במצבי היבחנות שגרתיים.³¹

מסכת משפחה באה לגעת בשאלות הקיומיות של התלמידים, שאלות המעסיקות אותם אם כשותפים פעילים בחיי המשפחה הגרעינית שלהם ואם לקראת הקמת משפחה משלהם. למידה משמעותית נבחנת בזיקה שבין העיסוק במקורות לבין השאלות הקיומיות של התלמידים. דומה שמקורות מסכת משפחה אכן עשויים לטלטל את התלמידים ולהביא אותם לחשיבה, לדיון ולהסקת מסקנות בנוגע לחיים שלהם עצמם. "כאשר הלמידה מכוונת ומבקשת את האינטראקציה בין עולמו הפנימי של הלומד לבין החומר הנלמד, את ההבנה העמוקה שלו, ואת החיפוש כיצד ניתן ליישם את הנלמד בחייו ובחיי החברה הסובבת אותו, בית הספר מקבל משמעות אחרת".³² הלמידה המוצעת במסכת משפחה, "דורשת גם מן המלמדים להוסיף על הוראת הידע את מרכיבי הדיון, עידוד המחשבה האישית, מיומנות ההקשבה, ויכולת הקבלה של דעות חדשות ומגוונות".³³

בפרק העוסק במחשבת ישראל באתר "לב לדעת" נכתב: "ההגות של חכמי ישראל לאורך הדורות, עוסקת בשאלות הליבה של הזהות היהודית – אמונה, גאולה, ידיעה ובחירה, השגחה פרטית, טעמי המצוות ועוד. אנו ב'לב לדעת' פועלים לאפשר למורה ולתלמיד להפוך את הלימוד בכיתה ללימוד הנוגע בתשתית בניית הזהות היהודית והאמונית, ללימוד אשר מעצב את החיים האמונה וההתנהגות".³⁴ דומה כי לימוד מסכת משפחה נוגע בשאלות של זהות אישית, ושל בניית מערכות יחסים ראויות במשפחה, כבסיס לחיים של אמונה, של תורה ושל מצוות. בצד העיסוק בשאלות "הגדולות" של אמונה, השגחה, שכר ועונש וכו' ראוי לעסוק בשאלות "הקטנות" של קשר ראוי עם שותפים במשפחה, של חינוך ילדים ושל בית יהודי כבסיס ראשוני להשראת שכינה בישראל. דרך ההוראה המוצעת, שבבסיסה העיון במקורות הקצרים שבמשנה, היא דרך מעוררת מחשבה, מזמנת דיון, ומדרבנת את הלומדים להרחבת הדעת ולנקיטת עמדה אישית.

חתימה

הלקט שהוצע במאמר זה יכול לשמש כיחידת לימוד בחינוך ערכי הן בתורה שבעל פה והן במחשבת ישראל. הוא יכול גם לשמש כחומר משלים ליחידת אישות ומשפחה. כמו כן הוא יכול לשמש בסיס לשיעורי חינוך ואהבת תורה, תוך שימת דגש על הנושאים שהתלמידים עצמם יבחרו מתוך הלקט.

ראוי להפוך את לקט המשניות לחוברת לימוד שתכלול חומרי העשרה ועבודה עצמית ושאלות מנחות. ועוד חזון למועד.

31 ש.ש.

32 ש.ש.

33 ש.ש.

34 ש.ש.